

همدان

استان همدان با مساحتی حدود ۲۰ هزار و ۱۷۲ کیلومتر مربع، جزو استان های غربی کشور محسوب می شود. این استان از شمال با استان های زنجان و قزوین، از جنوب با استان لرستان، از شرق با استان مرکزی و از غرب با استان های کردستان و کرمانشاه همسایه است. مرکز استان همدان، شهر همدان است و شهرهای مهم آن عبارتند از: اسدآباد، بهار، تویسرکان، رزن، کبودرآهنگ، ملایر و نهاوند.

فهرست وب سایت ها و خدمات الکترونیکی

موقعیت جغرافیایی

استان همدان از جمله استان های کوهستانی، مرتفع، سرد و بادخیز غرب کشور محسوب می شود. ناهمواری ها در استان همدان به صورت اشکال مختلف پدیده آمده است که یکی از مهم ترین عوامل این تغییر شکل ناهمواری ها، وجود آبهای روان در استان است، به طوری که این آب ها در برخی مناطق، باتخریب ارتفاعات و انباشتن مواد درچاله ها، سبب کاهش ارتفاع کوه ها، پیدایش دشت ها و دره های متعددی شده اند. در برخی مناطق نیز، شدت عمل آب های روان به اندازه ای بوده که شکل ناهمواری ها را معکوس کرده است، به طوری که، کوه به دره تبدیل شده یا دره ی عمیق دوره های گذشته، اکنون به صورت کوه در آمده است. ارتفاعات استان همدان، بیشتر در جهت شمال غربی- جنوب شرقی و در شمال، مرکز و جنوب قرار گرفته اند و هر یک از این ارتفاعات، شامل بخشی از کوههای مختلف ایران است.

- ۱- ارتفاعات شمالی: در قسمت شمال غربی کوه های مرکزی ایران قراردارند و مرز بین استان همدان و استان قزوین است. جنس کوه های این بخش، از سنگ های آذرین بیرونی و سنگ های آهکی تشکیل شده اند.
  - ۲- ارتفاعات میانی: شامل سلسله کوه های الوند است که به موازات ارتفاعات شمالی، از مرزهای غربی استان شروع شده و تا حوالی شهر ازندریان در نزدیکی جاده ی همدان - ملایر ادامه دارد. قله ی الوند با ارتفاع ۳۵۷۴ متر از سطح دریا در این سلسله کوه قراردارد. جنس این کوه ها از سنگ های آذرین درونی یعنی گرانیت است. غار معروف به علیصدر، در ۷۵ کیلومتری شمال غربی همدان در این تشکیلات به وجود آمده است.
  - ۳- ارتفاعات جنوبی: این ارتفاعات که به کوه های گرو معروف اند مانند ارتفاعات شمالی و میانی استان، جهت شمال غربی - جنوب شرقی دارند و بخشی از کوه زاگرس محسوب می شوند. این کوه ها به صورت دیواره ای بین استان های همدان و لرستان کشیده شده اند و جنس آنها، از سنگ های آهکی است. مرتفع ترین قله ی این کوه به نام کوه ورخاش به ارتفاع ۳۶۳۹ متر، حد فاصل استان های همدان و لرستان است.
- به طور کلی؛ کوه های استان همدان در تقسیم بندی کوه های ایران جزو رشته کوه های غربی و مرکزی کشور

است که جهت آنها مانند کوه‌های مرکزی از شمال غرب به جنوب شرق است و بیشتر ایام سال پوشیده از برف بوده و به همین علت، سرچشمه‌ی رودخانه‌ها و چشمه‌سارهای فراوان است. از مهم‌ترین کوه استان می‌توان به کوه الوند در شهر همدان اشاره کرد. این کوه به عنوان بزرگ‌ترین پدیده‌ی خرابی از دوران چهارم زمین‌شناسی محسوب می‌شود که بر اثر نفوذ توده‌های آذرین در دوره‌های پیش به وجود آمده است. این رشته‌کوه که جزو پیشکوه‌های داخلی زاگرس است در شمال غرب به کوه خدابنده‌لو سنج و کوه چهل چشمه کردستان و از جنوب شرق به ارتفاعات راسوند و کوه وفس اراک متصل می‌شود. جنس ارتفاعات الوند گرانیتی بوده و دارای کوه‌های صخره‌ای و سنگی است. سنگ‌های کشتی، سنگ‌های سنگ‌ضربدار، ارسباران، شیب منفی قله کلاغ لان، کلاhek قله، سنگ پاندوله، کلاhek کلاغ دروازه تخت نادر از جمله کوه‌های سنگی الوند هستند.

۴- کوه‌های پراکنده: در حد فاصل ارتفاعات شمالی، میانی و جنوب شرقی استان، کوه‌هایی به طور پراکنده واقع اند که از جمله‌ی آنها می‌توان قلی‌آباد و قره‌داغ را در شهرستان کبودرآهنگ، کوه سرده و کوه گرمه را نام برد.

همچنین از دیگر ارتفاعات استان می‌توان به: چنگ‌الماس در شمال دهستان مهربان، لشکر در؛ در شرق ملایر، کوه سفید در جنوب غرب ملایر، گرین یا گرو در جنوب نهاوند، قره‌داغ در شمال کبودرآهنگ، آلمابلاغ در حد فاصل اسدآباد و بهار،

کمر زرد در شمال نهاوند، کوه وفس در شرق همدان، گلیان در جنوب تویسرکان، خان‌گرمز در غرب تویسرکان، یزدجرد در شمال نهاوند، سلسله کوه‌های خرقان بین دشت‌های رزن و بویین‌زهرا، کوه کرکس، قزل‌ارسلان اشاره کرد.

یکی دیگر از ناهمواری‌های استان وجود دشت‌ها در این منطقه است، این دشت‌ها از نظر نحوه‌ی پیدایش به دودسته؛ دشت‌های تراکمی و دشت‌های فرسایشی یا دشت‌های کاوشی تقسیم می‌شوند. دشت‌های تراکمی در اثر انباشت آبرفت‌ها در مناطق پست به وجود آمده‌اند و دشت‌های فرسایشی نیز در اثر تخریب و جابه‌جایی مواد سازنده‌ی ارتفاعات ایجاد شده‌اند. در این استان و در کوهستان الوند، دشت‌های کوچکی وجود دارد، که سطح آنها از چمن زار پوشیده شده و چشمه‌های زیادی در آنها جاری است و با توجه به اینکه از سطوح مسطحی برخوردارند، به صورت محل استراحت و اطراق کوهنوردان در آمده‌اند. مهم‌ترین این دشت‌های کوچک عبارتند از: میدان میثاق، تخت نادر، چمن‌شاه نظر و تخت رستم.

سومین ناهمواری موجود در استان همدان وجود دره‌های سرسبز در این منطقه است. از آن جمله: دره حیدره، دره دیوین یا دیو یجین، دره شهرستانه، دره سرکان، دره فاران، دره آرتیمان، دره گزندر و سرابیو و دره دارستان هستند.

آب و هوای استان همدان، تحت تاثیر عرض جغرافیایی، ارتفاع، مکان، امتداد کوه‌ها و فاصله از دریاست. جابه‌جایی توده‌های هوا در تعیین نوع آب و هوای هر منطقه نقش مهمی دارد. توده‌های هوایی که استان را تحت تاثیر قرار می‌دهند عبارتند از:

توده‌های شمالی: این توده‌ها در ماه‌های سرد سال از عرض‌های شمالی کشور حرکت می‌کند، هوای استان را تحت تاثیر قرار میدهد و سبب کاهش دما و بارندگی بیشتر به صورت برف است.
توده‌های جنوبی: این توده‌ها در ماه‌های گرم سال از عرض‌های جنوبی کشور و منطقه حرکت می‌کند.

کند. استان را تحت تاثیر قرار میدهد و موجب افزایش دما و کاهش یا قطع بارندگی می شود. توده های غربی: این توده ها در ماه های مرطوب به سال یعنی از آبان تا خرداد، از غرب، جنوب غرب و شمال غرب وارد کشور شده و موجب افزایش نسبی دما و بارندگی در سطح استان می شود. به طور کلی آب و هوای استان در نتیجه وجود کوه های مرتفع، رودخانه ها و چشمه سارهای فراوان و پرآب و پستی و بلندی های زیاد، متغیر است. بدین ترتیب که هوای دره های شمالی کوه الوند، سرد و هوای دره های بخش مرکزی ملایم است. زمستان های این استان سرد، پربرف و باران و تابستانهای آن معتدل است. چشمه های موجود در استان شامل: حوض نبی، چشمه تخت نادر، چشمه کلاغ لان، چشمه قاضی، چشمه ملک، هفت چشمه، چشمه خسرو، چشمه بهشت آب، چشمه افعی و چشمه آب مروارید هستند. همچنین رودخانه های استان همدان که از چشمه سارها و کوه های استان تغذیه می شوند، معمولاً در فصل تابستان با افزایش دمای هوا، به جز رود گاماسیاب و سیمینه رود بقیه ی رودها، خشک و یا به پایین ترین حد آبدهی می رسند. مهم ترین رودهای استان همدان عبارتند از: رود قره چای یا سیاه رود، رود قره سو، رود تلوار، رود سیمینه رود، رود خاکو، رود دره مرادیگ، رود عباس آباد، رود گردنه ی اسدآباد، رود همه کسی، ابوک، ارزانفود و فرجین.

پیشینه تاریخی

نتایج مطالعه ها و کاوش های تپه گیان نهایند نشان می دهد که مردمان ساکن در استان همدان در ۶ هزار سال پیش از میلاد، از فرهنگ و تمدن پیش رفته ای برخوردار بوده اند. بر اساس کاوش های صورت گرفته بر روی تپه های باستانی نقاط مختلف استان نشان دهنده گسترش تمدن های پیش از تاریخ در نقاط مختلف و استمرار آنها طی چندین هزارسال است. قدیمی ترین متون سنگ نوشته آشوری، همدان را تحت عنوان «آکسیا» یعنی «شهر کاسیان» نام می برد و این امر نشان می دهد که پیشینه شهرنشینی در مرکز استان حداقل به هزاره سوم قبل از میلاد باز می گردد. وجود ثروت و نعمت های طبیعی ناشی از فعالیت های اقتصادی و کشاورزی اقوام ساکن در منطقه غرب ایران از جمله اقوام مستقر در اطراف رشته کوه الوند یعنی استان همدان چنان بود که در نیمه دوم هزاره دوم تا اواخر نیمه اول هزاره اول قبل از میلاد برای مدت نزدیک به هزار سال این منطقه، همواره مورد هجوم و چپاول لشگریان دولت آشور قرار می گرفت. همچنین انجام حفاری های باستان شناسی در «تپه های گودین» و «سگاو» نزدیک کنگاور و نیز نوشیجان ملایر گوشه هایی از فرهنگ و تمدن اقوام ماد را در این

زمان بر ما آشکار ساخته است که از جمله آنها می توان به نخستین نمونه های خط و نگارش و اشکال اولیه سکه و نخستین مظاهر فرهنگ دینی و معماری ایرانی اشاره کرد. هردوت مورخ یونانی آورده است: «مادها در اواخر قرن هشتم ق.م به رهبری شخصی به نام دیاکو توانستند به شکل سیاسی و نظامی دست یافته و نخستین دولت مقتدر فلات ایران را پایه گذاری کنند. دیاکو شهر همدان را به پایتختی برگزید و به دستور او استحکامات عظیمی شامل هفت حصار تو در تو که هر کدام به رنگی خاص مزین شده بود ساخته شد. دو حصار مرکزی یکی با الواح سیمین و دیگری با الواح زرین پوشانیده شد و کاخ ها و خزاین درون حصار مرکزی برپا گردید و مردم پیرامون این حصار ها ی هفتگانه منازل خود را برپا داشتند. البته به عقیده اکثر محققین علوم تاریخ و باستان شناسی، تپه هگمتانه همدان برجا مانده همین استحکامات است. به هر حال مادها انتقام چندین سده قتل و کشتار و غارت مردم غرب ایران را با فتح آشور پایتخت آشوریان و سرنگون ساختن این دولت گرفتند. شهر همدان طی ۱۵۰ سال حکومت مادها، از نعمت و آبادانی فراوانی برخوردار بود و بعد از انقراض آن ها هر چند دولت مرکزی، قدرت خود را از دست داد ولی به عنوان یکی از سه پایتخت هخامنشیان مورد توجه خاص بود. هر چند در کتب تاریخی همواره هگمتانه به عنوان پایتخت مادها معرفی شده است اما جدیدترین لایه نگاری در این تپه باستانی ثابت کرد شهر هگمتانه در دوره اشکانیان مورد استفاده بوده و به احتمال زیاد در همان دوره یا زمانی نزدیک به آن ساخته شده است.

با روی کار آمدن هخامنشیان؛ کوروش، پادشاه سرزمین انشان یا انزان، در حدود شوش از نواحی ایلام جنوبی که قلمرو او و پدرانش در آن ایام تابع حکومت پادشاهان خاندان دیاکو محسوب می شد، با شورش بر ضد «آستیگ» و پیروزی بر او، هگمتانه - اکباتان، همدان - را گرفت. کوروش، خزاین و ذخایر تختگاه ماد را هم بر اساس روایت یک کتیبه بابلی، به انشان برد و سرانجام به فرمانروایی طوایف ماد در ایران خاتمه داد. غلبه سریع او بر قلمرو ماد که بلافاصله بعد از سقوط همدان تحت تسلط او در آمد، در نزد پادشاهان عصر موجب دلنگرانی شد. کوروش برای مقابله با اتحادیه ای که با شرکت لیدیه، بابل و مصر بر ضد او در حال شکل گرفتن بود، خود را ناچار به درگیری با آنها یافت. با حمله اسکندر مقدونی در سال ۳۳۰ ق.م شهر همدان ویران شد، ولی به دلیل موقعیت استراتژیک آن تبدیل به مقر نظامی او شد.

بر اساس کتاب های یونانی، هگمتانه به عنوان پایتخت مادها، هخامنشیان، سلوکیان، اشکانیان و ساسانیان محسوب می شد، با این حال تردیدهای بسیاری درباره دوره تاریخی این شهر باستانی وجود دارد. آثار به دست آمده از تپه هگمتانه که شامل تعدادی سفال با کاربرد خانگی متعلق به دوره اشکانی و سکه های مفرغی است، نشان می دهد شهر هگمتانه در دوره اشکانیان مورد استفاده قرار می گرفت.

در اواخر دوره سلوکی شهر همدان محل تلاقی و برخورد متعدد آنان با اشکانیان بود تا اینکه سرانجام در سال ۱۵۵ ق.م، مهرداد اشکانی این شهر را متصرف گردید. از دوره اشکانی و سلوکی، مجسمه شیر سنگی و بقایای یک گورستان در شهر همدان و آثار مختصری از «معبد لائودیسه» در شهر نهبوند برجای مانده است. همدان یکی از آخرین پایگاه های مقاومت پارتی ها در برابر حکومت تازه نفس ساسانی بود. از «آرتا باز» پسر «اردوان پنجم» که پس از مرگ پدرش در نبرد با سپاهیان اردشیر بابکان، رهبری مبارزها را که به مدت سه سال - یعنی تا ۲۳۰ میلادی - طول کشید، بر عهده داشت، سکه های یک درهمی که محل ضرب آن همدان در سال ۲۲۷ میلادی است، برجای مانده است.

همچنین در دوره ساسانی همدان یکی از ضرابخانه های این حکومت بوده است و سکه های متعددی از این دوره

در این شهر کشف شده است. در یک کتابچه به زبان پهلوی بنام شهرها که در زمان قباد - ۵۰۰ میلادی - نوشته شده بنای همدان به یزد گرد اول نسبت داده شده که این امر نشان دهنده انجام اقدامات عمرانی مهمی در این زمان در شهر مزبور است.

همزمان با حمله مسلمانان به ایران، فتح همدان در سال ۶۴۵ میلادی، چنان از اهمیت بالایی برخوردار بود که اعراب فتح آن را پس از فتح نهاوند، بزرگترین پیروزی خود بر ساسانیان شمرده اند. در منابع تاریخی، پس از وقوع جنگ نهاوند و غلبه مسلمانان، حاکم ایرانی شهر همدان با اعراب قرارداد صلح منعقد کرد ولی این معاهده دوامی نیافت و شهر در سال ۲۶ هجری به دست مسلمانان افتاد و به تدریج بعضی از طوایف عرب در آن ساکن شدند و بنی سلمه، ریاست شهر را بر عهده گرفت.

از اواسط قرن سوم اداره شهر به عهده سادات علوی کوچیده به آنجا قرار گرفت که به عنوان علویان و سپس با نام علا الدوله های همدان مدت ۴ قرن این مقام را به صورت مورثی در دست داشتند.

نوشته های تاریخی دوره اسلامی؛ از این شهر با عنوان همدان یاد کرده اند و آن را قدیمی ترین شهر جبال ذکر کرده و قدمت آن را به عصر اسطوره ای ایران رسانیده اند. ابوعلی کاتب همدانی، مورخ قرن سوم و چهارم هجری در خصوص شهر همدان آورده که: «همدان شهری بزرگ و قدیمی بوده اما به وقت اسلام از این شهر تنها «سپید دژ» باقی مانده بود و بعضی خانه ها درحوالی آن و اعراب آن را «قصر ابیض» می خواندند سپس آن را دیواری ساختند و چهار دروازه و به مدتی نزدیک آن را باطل گردانیده و عمارت در افزودند». در سال ۲۶۰ هجری قمری این عمارت را نخستین رئیس علوی شهر همدان بنا کرده بود.

در سال ۳۱۹ هجری قمری، مرداوینج زیاری موسس آل بویه اولین رییس علوی شهر راکشت و شیر سنگی معروف را از دروازه های شهر به خاک افکند.

در سال ۳۴۵ هجری قمری شهر بر اثر زلزله خسارت فراوان دید و تشنجات مذهبی نیز در سال ۳۵۱ هجری قمری جان بسیاری از مردم را گرفت. در قرن ۴ و ۵ کشمکش های فراوانی بین سلسله های حسنویه، دیلمیان و کاکویه در همدان که یکی از مراکز عمده جنگ و ستیز میان آنها بود رخ داد.

در اواخر قرن پنجم هجری قمری، حکومت شهر به دست خاندان محلی این منطقه یعنی، خاندان آل بویه جبال، افتاد و همدان، پایتخت حکومت آل بویه جبال شد.

حمله سپاه مغول در سال های ۶۱۸ و ۶۲۲ هجری قمری، بسیاری از آبادی ها و شهرهای استان از جمله همدان را یکسره دستخوش ویرانی ساخت عده ی زیادی از اهالی آن در دفاع از شهر در مقابل سپاه مغول جان خود را از دست دادند. اندکی بعد شهرکی در حومه شمالی شهر سابق بنام همدان نو گرفت.

در دوره ایلخانیان این شهر تا حدودی اهمیت سابق را باز یافت و در زمان وزارت، خواجه رشیدالدین فضل اله همدانی در سال ۷۱۸ هـ ق، شهر همدان مورد توجه خاص بود. بایدوخان مغول در سال ۶۹۵ در آنجا تاج گذاری کرد و برای بازسازی خرابی ها و آبادانی آن کوشید. ولی متأسفانه از آبادانی این شهر زمان کمی گذشته بود که لشکریان تیمور، این شهر را تصرف و ویران کردند. پس از آن همدان برای مدت حدود ۳۰۰ سال تا حدودی به فرا موشی سپرده شد.

اما با روی کار آمدن دولت صفویه، همدان دوباره از نعمت آبادانی بهره مند شد. ایجاد کاروانسراها، مدارس، پل ها در شهر همدان و دیگر نقاط استان از جمله در تویسرکان بیانگر توجه صفویان به امر آبادانی شهرهاست. از بناهای مهم دوره صفویه می توان به امامزاده حسین، کاروانسرای تاج آباد، پل کوریجان در روستای کوریجان،

پل جهان آباد در فامنین، مدرسه شیخ علیخان زنگنه، پل و کاروانسرای فرسفج در تویسرکان و پل خسرو آباد و آب انبار در اسد آباد اشاره کرد.

پس از انقراض حکومت صفویه و بروز هرج و مرج در سال ۱۱۳۶ یا ۱۱۳۸ هجری، شهر همدان به تصرف احمد پاشا، والی عثمانی در آمد و بر اثر مقاومت مردم در برابر سربازهای عثمانی جز شماری اندک از اهالی باقی نماند. ۶ سال بعد از این واقعه، نادر شاه افشار توانست شهر را از مهاجمین باز پس گیرد، ولی در پاییز سال ۱۱۴۴ هجری، برای بار دوم عثمانی ها آن جا تصرف کردند. سرانجام در سال ۱۱۴۵ هجری، به موجب پیمان نامه ای میان ایران و عثمانی شهر همدان بطور قطع به ایران واگذار شد.

دردوره زندیه، همدان در دست امیران خاندان زندیه بود و در سال ۱۱۹۳ هجری، علی مرادخان، نوه خواهری کریم خان زند، بعد از مرگ وی دم از استقلال زد و همدان را به عنوان پایتخت خود برگزید و به نام خود سکه ضرب کرد که بر روی آن ها از همدان با عنوان «بلده طیبه» حک شده است.

با روی کار آمدن دولت قاجاریه در سال ۱۲۰۵ هـ ق، آغا محمد خان قاجار همدان را تصرف و قتل عام کرد و برج و باروی آن را ویران ساخت. ولی در طول حکومت قاجاریان موقعیت شهر همدان به تدریج تثبیت شد. بازسازی واحداث بازار و مسجد جامع همدان تویسرکان و ملایر از یادگارهای این دوره می باشد. در جنگ جهانی اول نیز شهر همدان و آبادی ها و شهرهای دیگر استان به ترتیب به اشغال قوای روس و عثمانی و انگلیس درآمد و شهر همدان، ستاد سپاهیان آنها بود. در همین زمان، همدان دچار قحطی سختی شد. جکسن انگلیسی، که در سال ۱۹۰۳ میلادی، در بازدیدی که از همدان داشت، نوشته است: «شهر از نظر امور اداری به چهار ناحیه و یا محله تقسیم می شود که هر یک را کدخدایی جداگانه است و این کدخدا در برابر حاکم مسئول است و شغل او عملاً موروثی است. وی می افزاید که بیش از ۵۰۰ دکان پر مشتری در بازار همدان وجود دارد و در جوار این بازار بیش از ۵۰ کاروانسرا قرار دارد که در تهیه اشیا و ادوات مورد لزوم گروه بیشماری بازرگانان و زوار که از این شهر می گذرند در جنب و جوش اند و کارشان سخت پررونق است، همچنین شصت گرمابه عمومی پر مشتری در این شهر وجود دارد.»

در آخر بد نیست اشاره کرد که: به عقیده برخی از محققین؛ بنای همدان به دست نخستین پادشاه ماد یعنی، دیاکو صورت نگرفته. چراکه در «کتیبه تیگلات پلیسراول»، اسم «همدانا» نوشته شده است. شاید دیاکو بر آبادی و جلال آن افزوده و آنجا را مقر حکمرانی خود قرار داده است.

اقوام و زبان

استان همدان محل سکونت اقوام مختلف با فرهنگ ها، آداب و رسوم خاصی است. به طور کلی ساکنین این استان، متشکل از اقوام ترک، لر و لک، فارس ها و کردها هستند.

اقوام ترک: در شمال و غرب استان، به ویژه در شمال و غرب شهرستان همدان ساکن می باشند.

اقوام لر و لک: در شهرستان های ملایر، نهاوند و بخش مستقرند.

اقوام فارس: بیشتر ساکنان مرکز استان را تشکیل می دهند و از قدیمی ترین مردم این منطقه یعنی از

دوران مادها محسوب می شوند.

اقوام کرد: در غرب، شمال غرب و در مجاورت استانهای کردستان و کرمانشاه سکونت دارند.

علاوه بر اقوام مذکور، اقلیت هایی از مسیحی ها و یهودی ها نیز در این استان سکونت دارند. با توجه به وجود اقوام مختلف با فرهنگ ها، آداب و سنن خاص خود، پراکندگی زبان ولهجه نیز در سطح استان به خوبی مشاهده می شود که عبارتند از: زبان ترکی، زبان فارسی، زبان لری و لک و زبان کردی.

موقعیت اجتماعی و اقتصادی

اساس اقتصاد استان همدان در درجه اول کشاورزی و دامپروری و در درجه دوم استخراج معادن است. کشت در این استان به دو صورت دیم و آبی صورت می گیرد و بیشتر اراضی کشت شده به صورت دیمی است. عمده ترین محصولات کشاورزی استان همدان گندم، جو، سیب زمینی و چغندر قند است. در مناطق کوهستانی نیز انواع میوه ها به ویژه سیب و گلابی و در دامنه ها انگور، غلات، حبوبات و صیفی جات کشت می شود. در بخش دامپروری، شیوه دامداری استان همدان بیشتر به شکل سنتی است. شرایط اقلیمی، تنوع آب و هوا، وجود مراتع وسیع و بیلاقی بودن منطقه، برای عشایر دام دار، اهمیت فراوانی دارد. استان همدان همچنین، از نظر معادن بسیار غنی است و مهم ترین معادن آن گرانیت، سنگ آهک، سنگ ساختمانی، فلدسپات، سرب، روی، نقره آهنگران، گچ، لیمونیت، سیلیس، تراورتن و سنگ آهن است. علاوه بر موارد ذکر شده؛ در استان همدان صنایع دستی بیش از صنایع ماشینی گسترش دارد و دارای اهمیت بالایی است. مهمترین صنایع دستی استان قالی بافی، سفالگری، گیوه بافی، کفش دوزی، پوستین دوزی و دباغی است.

صنایع ماشینی استان به دو بخش: صنایع سبک و صنایع سنگین تقسیم می شود. از صنایع سبک استان، کارخانه صنعتی تولید شیشه است که در غرب ایران کم نظیر و از نظر ظرفیت تولیدی منحصر به فرد است. این کارخانه در حال حاضر انواع استکان، لیوان، شیشه و نظایر آن را تولید می کند. سایر صنایع سبک استان عبارتند از: صنایع غذایی، نساجی و چرم سازی، سلولزی، شیمیایی، کانی غیر فلزی، برق و الکترونیک و صنایع فلزی.

و اما در بخش فعالیت صنایع سنگین استان می توان به صنایع: ریخته گری چدن و تولید ادوات کشاورزی، ماشین آلات ساختمانی و راه سازی، سوپاپ انواع خودرو و شرکت فولاد همدان اشاره کرد.

غذاهای محلی

آش برنج، آش بروش، آبگوشت فلفل، تله کنجی، سرکوله، کوفته همدانی.

سوغات

صنایع دستی: سفال، سرامیک، کالاهی چرمی چون کیف و کفش، فرش، گلیم، جاجیم، منبت کاری، گیوه، صابون محلی.

صنایع شیرینی: انگشت پیچ، شیر شیره، باسلق، پشمک، نقل و نبات، گز، شاطه حلوا.

محصولات کشاورزی و دام پروری: انگور، آلو، گردو، بادام، سیر، مویزه، کشمش سبز و تیزابی، قیسی، شیره انگور، رب گوجه فرنگی، سماق، عسل.

جاذبه های طبیعی گردشگری

اسدآباد: باغ های دربند، پارک جنگلی، تالاب پیرسلیمان، تالاب حسن آباد چهار دولی یا چم شو، دشت ممنوعه اسعدآباد، طبیعت بهمن دره، طبیعت دره خنداب، طبیعت گردنه اسدآباد، طبیعت ارتفاع های حفاظت شده آلما بولاغ، طبیعت دشت اسدآباد، کهرئز فصلی روستای بیتروان، کهرئز روستای چنار علیا.

بهار: دامنه رشته کوه الوند، حاشیه رودخانه سیمینه رود، حاشیه رودخانه خدابنده لو، طبیعت روستای وهنان، طبیعت روستای وهنان، طبیعت روستای حیدره قاضی خان، طبیعت شهر لالچین.

تویسرکان: آبشار اللو سرکان، پارک نبوت، پناهگاه شکار ممنوع خان گرمز، دامنه کوه کمر زرد، دامنه کوه کلیان، دامنه کوه سیاه دره، چشمه دار توت تقی آباد، چشمه کمره سازیان، چشمه دروغه در قلی لاله، طبیعت دره

هیلاق، طبیعت دره گاو میش دره، طبیعت دره خرس دره، طبیعت دره خنجر بیگ، طبیعت دره تخت در گنبله، طبیعت دره سرکان، طبیعت دره آرتیمان، طبیعت دره گزندر، طبیعت دره شهرستانه، طبیعت روستای گشانی، منطقه ییلاقی فاران

رزن: پارک جنگلی ملت، چشمه آب معدنی قینرجه، حاشیه رودخانه خمیگان، حاشیه رودخانه قوری چای، منطقه شکار ارتفاعات بقراطی

کبودرآهنگ: دامنه کوه قلعه آباد، چشمه بوقانی، چشمه باقلاما، غار علیصدر، غار سراب، غار سوباشی، غار آهکی
قلی آباد، قله بوقاطی، طبیعت دره خلج دره، طبیعت دره قره داغ، طبیعت روستای وصله، طبیعت روستای سراب، طبیعت روستای آلان

ملایر: بام ملایر، پارک ترافیک کوهسار، تالاب فصلی آقا گل، حاشیه رودخانه حرم آباد، حاشیه رودخانه ملایر، دامنه کوه لشگر، دامنه کوه قصر فجر، دامنه کوه سرده، زیستگاه حیات وحش لشگر

نهایند: طبیعت منطقه سرآب گیان، طبیعت منطقه سرآب گاماسیاب، طبیعت منطقه سرآب ملوسان، طبیعت منطقه فارسبان، طبیعت منطقه سرآب کنگاور کهنه، چشمه علی، چشمه دو خواهران، چشمه چاله اولاد، چشمه ملا محمد طاهر

همدان: آبشار گنج نامه، آبشار دوزخ دره، پیست اسکی تاریک دره، دامنه الوند، دریاچه سد اکباتان، غار هیزج، غار آق قایا، غار بگلیجه، طبیعت دره های عباس آباد، طبیعت دره حیده، طبیعت امام زاده کوه، طبیعت دره زینا

جاذبه های تاریخی

اسدآباد: آب انبار شاه عباس، امام زاده پیرسلیمان، بنای یادبود سید جمال الدین اسدآبادی، پل شکسته خسروآباد، روستای تاریخی ملهم دره، روستای تاریخی خنداب، روستای تاریخی خنداب، روستای تاریخی حبشی، حمام نیلوفری، حمام گلستان، کتیبه آقاجان بلاغی، مسجد سلطانی، مسجد میرزا آقاجانی، مقبره امام زاده سیدان یا سیاحتی، موزه مردم شناسی

بهار: آرامگاه شیخ محمد بهاری، امام زاده عسگر، پل مهاجران، تپه تاریخی مهاجران، تپه تاریخی سیمین زاغه، کاروانسرای رسول آباد، کاروانسرای تاج آباد، مسجد جامع مهاجران

تویسرکان: آرامگاه حبیب‌قوچ نبی، آرامگاه میر رضی الدین آرتیمانی، آرامگاه ابوالمحسن یا کمر بسته، امام زاده زید بن علی یا شاه زید، امام زاده سلطان ابراهیم، بازار سرپوشیده یا راسته بازار، روستای تاریخی قلعه سفید، زیارتگاه امام زاده ناصر، حمام سرابی، خانه دکتر اقتداری، خانه عباسی، خانه مسعودی، قلعه اشتران، قلعه شاهزادگان یا محله شاهزادگان، قنات چاه اسماعیل، کاروانسرای شاه عباسی، مدرسه شیخ علیخان زنگنه، مسجد زرهان، مسجد باغوار، مسجد سرابی

رزن: امام زاده اظهر، امام زاده هود ، بنای تاریخی امام زاده هود

کبودر آهنگ: امام زاده زبیده خاتون، امام زاده ذوالفقار، امام زاده راهب، حمام اعظم، حمام داق داق آباد، حمام قدیمی روستای باشقورتاران، سد توریستی شیرین سو، سد توریستی مبارک آباد، قلعه کیکاووس، قلعه قیزلر، قلعه سی باشقورتاران، قلعه طراقیه

ملایر: آتشکده نوشیجان، امام زاده اسماعیل سرابی یا امام زاده کوه، بازار قدیمی ملایر، باغ های تاریخی ملایر، باغ سیف الدوله، برج سامن، تپه تاریخی گوراب یا حوراب، تپه سیاه چقا ، پل مرویل، پل زمان آباد، حمام بلور ایمانی، حمام قدیمی روستای علمدار، خانه قدیمی لطفعلیان، خانه قدیمی منصوری، خانه مصدقی، شهر زیر زمینی سامن، قلعه باستانی انوج، قلعه باستانی نوشیجان، قلعه دامون، قلعه سلیمان خان بور بور، قلعه پری، کاروانسرای میرفتاح، یا حلاج ها، کاروانسرای شیخ الملوکی، مسجد عاشورا، مقبره سیف الدوله، مقبره بابا حسین، یخچال میر فتاح

نهادند: تپه باستانی گیان، روستای باستانی، حمام حاج آقا تراب، قنات قیصریه، قنات چشمه ، قنات پهلوان ، قنات گلشن ، مقبره نعمان ابن مقرن یا بابا پیر، معبد سلوکی یا لائودیسه

همدان: آرامگاه استر، آرامگاه مردخای، آرامگاه عارف قزوینی، امام زاده عبدالله، امام زاده یحیی، امام زاده حسین، امام زاده اسماعیل یا امام زاده کوه، امام زاده هادی بن علی، امام زاده اهل بن علی، بازار همدان، برج قربان، بقعه خضر، پل آبشینه، تپه هگمتانه، تپه پیسا، حمام حاج تراب، حمام تاریخی قلعه، سرای قلمدانی، شهر باستانی هگمتانه، قبر اسکندر، قلعه دختر یا قیز قلعه سی، کاخ هگمتانه، کتیبه های گنج نامه، گنبد علویان، مسجد جامع، مجسمه شیر سنگی، مقبره بوعلی سینا، مقبره بابا طاهر عریان، میدان امام، موزه تاریخ طبیعی همدان، موزه بوعلی سینا